

Avdelningen för lärande och arbetsmarknad
Åsa Ernestam
Bodil Båvner

Stöd för att utveckla kvaliteten i fritidshem

Enligt skolans styrdokument ska undervisningen i fritidshemmen, komplettera utbildningen i förskoleklassen och skolan, stimulera elevernas utveckling och lärande samt erbjuda en meningsfull fritid och rekreation. Fritidshemmen ska även ge omsorg när föräldrarna arbetar eller studerar. Fritidshem kan även erbjudas utifrån elevens egna behov, till exempel av språkstöd. Det är skolhuvudmannen som har det övergripande ansvaret för kvalitet och resultat i förskoleklass, skola och fritidshem.

Eftersom de flesta elever som går i förskoleklassen och grundskolans tidiga år även går i fritidshem finns en stor potential att ge eleverna en förstärkt skolstart genom en nära samverkan mellan fritidshem och övrig skola. Sveriges Kommuner och Landsting (SKL) anser att fritidshemmens undervisning behöver synliggöras och kvaliteten stärkas. Vi har tagit fram detta stödmaterial till er som huvudmän för att ni ska få fler verktyg i kvalitetsutvecklingen.

Genom att lyfta fram olika aspekter av kvalitet i fritidshem kompletterar detta material de nationella styrdokument (skollagen, läroplanen och allmänna råd) som gäller för fritidshem samt Barnkonventionen som reflekteras i skollagen. Vi riktar oss i första hand till skolhuvudmän i bemärkelsen politiker och förvaltningsnivå i kommunerna men vi hoppas även att dokumentet kan vara till nytta för fristående skolhuvudmän och andra som arbetar i och med fritidshem.

Fyra dimensioner av kvalitet

Stödmaterialiet är indelat i fyra avsnitt som behandlar olika dimensioner av kvalitet; innehåll, processer, struktur och resultat. Dessa hänger samman direkt eller indirekt och påverkar varandra. Innehåll, processer och strukturella faktorer påverkar utbildningens resultat. Varje avsnitt avslutas med frågor till ansvariga politiker respektive förvaltning. Det systematiska kvalitetsarbetet och rektors roll berörs inom samtliga kvalitetsdimensioner. Vad det betyder på övergripande nivå förklaras nedan.

Systematiskt kvalitetsarbete

Kvalitetsarbetet ska enligt skollagen genomföras på varje fritidshem och samtidigt vara en del av skolans och huvudmannens samlade kvalitetsarbete. Det systematiska kvalitetsarbetet ska utgå från en helhetssyn på elevernas lärande och hela den dag då eleven vistas i skolan så att barnets behov av lek, vila och fritid tillgodoses. I avsnittet om processkvalitet behandlas det systematiska kvalitetsarbetet på den enskilda enheten.

Huvudmannen ansvarar för likvärdigheten mellan olika fritidshem genom kvalitetsarbetet på kommunal nivå. Detta ansvar förutsätter en god dialog mellan alla aktörer: elever, föräldrar, personalen i fritidshemmen och den övriga skolan, rektorerna, förvaltningen och kommunens politiker.

Ytterligare stöd i det systematiska kvalitetsarbetet finns i *Allmänna råd med kommentarer om Systematiskt kvalitetsarbete - för skolväsendet*, Skolverket 2012

Rektors roll

SKL bedömer att dialogen mellan skolhuvudmännen och rektorerna är viktig för att stärka kvaliteten i fritidshemmen. De behöver även se till att rektorerna är väl förtrogna med fritidshemmets uppdrag och pedagogik så att de kan leda verksamheten. Rektors pedagogiska ledarskap har stor betydelse för fritidshemmets arbetsformer, samverkan mellan förskoleklass, skola och fritidshem samt det systematiska kvalitetsarbetet i vardagen.

1. Innehållskvalitet

Innehållskvalitet handlar om den målstyrda verksamhet eleverna får del av på fritidshemmet. Fritidshemmets uppdrag formuleras i skollagen och läroplanen (främst kapitel 1 och 2) som är gemensam för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet. Det är lärare i fritidshem och fritidspedagoger som ansvarar för undervisningen i fritidshemmet och säkerställer att arbetet följer läroplanen.

Fritidshemmet ska i sin verksamhet ta till vara elevernas kunskaper, intressen och önskemål. Elevernas eget inflytande i fritidshemmet är centralt. Undervisningen i fritidshemmen ger eleverna möjligheter att använda och ta del av många olika uttrycksformer. Skapande och lek är väsentliga delar i lärandet.

Utveckling och lärande

Barns lärande sker i många olika sammanhang, både formellt och informellt, såväl i som utanför skolan. För att fritidshemmet ska kunna komplettera förskoleklassen och skolan krävs en samverkan mellan all den personal som möter eleven under dagen i skolan. Samverkan innebär delaktighet och dialog om eleverna, deras behov och de mål som styr utbildningen samt hur de pedagogiska synsätten ömsesidigt stärker varandra. Det kan vara en fördel för eleverna om dessa pedagogiker varvas under dagen i skolan så att fritidshemmets verksamhet inte enbart genomförs före och efter den övriga skoldagen.

Fritidshemmets pedagogik innebär att lärarna medvetet stimulerar elevens utveckling i planerade aktiviteter såväl som i spontana samtal, lek och rutinsituationer. Fritidshemmets kompetensområden handlar bland annat om att stärka sociala relationer i lek och andra grupper samt möjlighet att träna konfliktlösning. Eleverna ska också ges möjlighet att utvecklas utan att begränsas av förväntningar kopplade till exempelvis kön och etnicitet.

Fritidshemmet kan utmana elevernas lärande utan prestationskrav. Arbetsformerna och lärmiljön gör att elever med olika lärstilar kan ta till sig kunskaper på ett annat sätt än i skolan och förskoleklassen. En mer utforskande, elevinitierad, laborativ och praktisk metodik kan därmed bidra till högre måluppfyllelse. Elever som lyckas i en mer informell lärsituation får stärkt självkänsla och självförtroende, något som i sin tur kan förbättra lärandet i de mer formella situationerna i skolan.

För elever i behov av särskilt stöd kan fritidshemmet innebära möjligheter dels att träna sociala förmågor dels att hitta strategier för sitt lärande i ett socialt sammanhang. Därför är det särskilt angeläget att personalen på fritidshemmet har kunskaper om hur de kan stödja elever med olika funktionsnedsättningar. Det stöd som eleven har i skolan och förskoleklassen kan även behöva ges i fritidshemmet.

Arbets sättet i fritidshemmet bidrar till att eleverna utvecklar kreativitet och nyfikenhet, liksom förmågan att lösa problem, ta initiativ och ansvar. Dessa förmågor kallas ibland icke-kognitiva förmågor och att arbeta med dem är en av fritidshemmets styrkor. Icke-kognitiva förmågor har betydelse för hur individen lyckas i både utbildning och på arbetsmarknaden. Läs mer i *Betydelsen av icke-kognitiva förmågor*, Skolverket, 2013.

Meningsfull fritid

Fritidshemmets verksamhet omfattar både ett nu-perspektiv och ett framtidsperspektiv. Eleverna ska vara trygga och må bra här och nu och samtidigt få möjlighet att utveckla förmågor och kunskaper de har nytta av i framtiden. Fritidshemmet innebär en balans mellan planerad undervisning och lek.

Verksamheten behöver erbjuda variation och en progression i olika aktiviteter och processer med hänsyn till elevernas ålder, behov och förutsättningar. Fritidshemmet ska stimulera elevernas utveckling genom att de får ta del av utmanande och meningsfulla aktiviteter som de kanske inte får tillgång till i hemmet. Härigenom märks fritidshemmets kompensatoriska uppdrag.

Omsorgsuppdraget

I fritidshem bildar utbildning och omsorg en helhet. Fritidshem är en förutsättning för att elever i förskoleklassen och grundskolans tidiga år ska få den omsorg de behöver då deras föräldrar arbetar eller studerar. Det innebär att fritidshem är öppna på skolloven och att det ibland kan finnas behov av utökade öppettider.

Det är viktigt att både eleverna och föräldrarna upplever fritidshemmet som en trygg, säker och trivsamt miljö. Samarbetet med hemmet och personalens kommunikation med föräldrarna är central för att eleverna ska få en bra omsorg. Föräldrarna ska kunna känna tilltro till att eleverna får det stöd, omsorg och stimulans de behöver i fritidshemmet.

Frågor till huvudmannen

Politiker

- Hur vet ni att fritidshemmen erbjuder eleverna en undervisning som främjar deras lärande och utveckling?
- Hur vet ni att eleverna på alla fritidshem får tillgång till en meningsfull fritid?
- Hur vet ni att elever med funktionsnedsättning får det stöd och den stimulans de behöver på fritidshemmen?

Förvaltning

- Hur kan ni säkerställa att de ansvariga politikerna och alla rektorer för grundskola samt förskoleklass är väl förtrogna med fritidshemmets uppdrag?
- Hur ser ni till att skolan/förskoleklassen och fritidshemmet bildar en helhet för eleven oavsett skola i kommunen?
- Hur säkerställer ni att personalen i fritidshem har kunskap om elever med olika funktionsnedsättningar och elever i behov av särskilt stöd?

2. Processkvalitet

Processkvalitet handlar om bland annat pedagogiskt ledarskap, arbetssätt och förhållningssätt, samverkan och systematiskt kvalitetsarbete.

Pedagogiskt ledarskap

Rektor ska säkerställa att undervisningen i fritidshemmet planeras med inriktning mot de nationella målen samt att den vilar på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet. Det förutsätter att rektor är väl förtrogen med fritidshemmets uppdrag och ser möjligheterna för elevernas utveckling och lärande under hela skoldagen.

Rektors pedagogiska ledarskap har stor betydelse för fritidshemmets arbetsformer, samverkan mellan förskoleklass, skola och fritidshem samt det systematiska kvalitetsarbetet i vardagen. Rektor skapar förutsättningar för och ser till att samverkan sker mellan lärarna i förskoleklass, skola och fritidshem och övrig personal i elevernas utbildning. Därigenom tas deras kompletterande kompetenser till vara.

Arbetssätt och förhållningssätt

Undervisningen i fritidshem ska enligt skollagen vila på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet. Det är lärarna i fritidshem och fritidspedagogerna som är ansvariga för det vetenskapliga förhållningssättet i vardagen. De ansvarar också för att arbetssättet i fritidshemmet grundas i de normer och värden som uttrycks i styrdokumentet.

Att fritidshemmets miljö präglas av trygghet, allas lika värde och ett demokratiskt förhållningssätt är en förutsättning för att eleverna ska kunna utveckla kunskap om demokratins principer och sin förmåga att arbeta i demokratiska former. Viktiga kvalitetsaspekter är exempelvis elevernas inflytande och ansvarstagande samt att

flickor och pojkar ges lika stort utrymme och möjligheter att påverka. Arbets sättet konkretiseras i de aktiviteter som genomförs och behöver grundas i en planerad verksamhet.

Personalens förhållningssätt syns i det dagliga mötet med varje elev. Det sociala klimatet i fritidshemmet präglas av relationen mellan personalen och eleverna, eleverna sinsemellan men även de vuxnas relationer och förhållningssätt till varandra.

Samverkan

Samverkan är viktig för att utveckla lärandet under elevernas hela skoldag. Samarbetet mellan alla de vuxna som arbetar med såväl elevgruppen som enskilda elever ska fungera väl. Det gör det möjligt att möta elevernas olika behov och lärstilar samt utifrån olika kompetenser tillsammans stödja deras lärande och utveckling.

En betydelsefull grund för samverkan är att lärarna i förskoleklassen, skolan och fritidshemmet har kunskap om varandras uppdrag och arbetssätt. SKL anser att det bidrar till att skapa en helhetssyn på elevernas lärande och utveckling och insikt om hur de olika kompetenserna och verksamheterna kompletterar varandra.

Fritidshemmets systematiska kvalitetsarbete

Utifrån en helhetssyn på elevernas lärande och hela den dag då eleven vistas i skolan ska fritidshemmets verksamhet omfattas och synliggöras i det systematiska kvalitetsarbetet. Detta ska genomföras både på fritidshemmet, på skolenheten och på huvudmannanivå. Lärarna i skolan, förskoleklassen och fritidshemmet samt eleverna ska vara delaktiga i detta. Det ska även finnas former för att involvera vårdnadshavarna.

Utvecklingen och planeringen av arbetet i fritidshem utgår från de övergripande målen i läroplanen och andra nationella styrdokument, såväl värdegrundsmålen som kunskapsmålen. Att arbeta med systematiskt kvalitetsarbete innebär en process där elevernas utveckling kontinuerligt följs. Därigenom blir det synligt vilket resultat det formella och det informella lärandet får.

Arbetet mot målen behöver regelbundet följas upp i vardagen. Syftet med det systematiska kvalitetsarbetet är att identifiera utvecklingsområden för ökad måluppfyllelse i förhållande till de nationella målen. Det kan behövas rutiner för hur resultaten används för att förbättra kvaliteten.

Frågor till huvudmannen

Till politiker

- Hur vet ni att rektorerna har den kompetens de behöver för att kunna utöva sitt pedagogiska ledarskap?
- Hur vet ni att fritidshemmen verksamhet vilar på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet?

Till förvaltningen

- Hur stödjer ni rektorerna i deras pedagogiska ledarskap på fritidshemmen?
- Hur säkerställer ni en god samverkan mellan fritidshemmen, förskoleklassen och skolan på de enskilda skolenheterna?
- Vad gör ni för att understödja det systematiska kvalitetsarbetet på fritidshemmen?
- Vilken information inhämtar ni om fritidshemmen till det systematiska kvalitetsarbetet på huvudmannanivå?

3. Strukturkvalitet

Strukturkvalitet handlar om de lokala organisatoriska och resursmässiga förutsättningar som fritidshemmet har till sitt förfogande i form av tillgänglighet, personal, elevgruppen, lokaler och utemiljö.

Strukturfrågor beslutas på olika nivåer. På huvudmannanivå beslutas till exempel den totala budgeten, fördelning mellan olika skolenheter eller kommundelar och vilka avgifter som ska finnas. De flesta beslut om strukturella faktorer fattas ändå av rektorn på den enskilda skolan. En god dialog mellan rektorerna och förvaltningen är nödvändig för att följa upp kvaliteten i besluten.

Som stöd för att ta fram ett resursfördelningssystem på huvudmannanivå har SKL har tagit fram skriften *Socioekonomisk resursfördelning till skolor* (2014). De faktorer som listas nedan kan vara ett stöd för prioriteringar på olika beslutsnivåer.

Tillgänglighet

Kommunen beslutar i vilken utsträckning fritidshem ska erbjudas utöver det lagstadgade kravet, till exempel om plats på fritidshem ska erbjudas barn till föräldralediga och arbetsökande. Utbudet beror i sin tur på hur efterfrågan på omsorg ser ut, geografiskt såväl som tider på dygnet.

Personal

Personalens kompetens är sannolikt den viktigaste kvalitetsfaktorn i fritidshemmen samtidigt som personalkostnaderna är den största utgiftsposten. Det är därför avgörande att personalen ges förutsättningar att göra ett bra arbete. Huvudmannen behöver ha en tydlig kompetensförsörjningsplan med elevernas utveckling och lärande i centrum. I en sådan plan bör det även finnas en strategi för hur skolenheten ska hantera sjukdomar och andra ledigheter, personalens möjlighet till planering samt kompetensutveckling. I planen kan elevernas hela dag och all personal som finns runt eleverna synliggöras.

Personalens utbildningsnivå

Personalens utbildning har stor betydelse för kvaliteten. En högskoleutbildning för arbete i fritidshem påverkar starkt möjligheterna att bedriva en verksamhet som vilar

på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet. Det är huvudmannens och rektorns ansvar att fördela personalen på ett sådant sätt att de kompetenser som finns kompletterar hela barnets utbildning under hela den dag de är i skolan.

Personaltäthet

Vilken personaltäthet som bör eftersträvas påverkas av de andra faktorerna som listas här, till exempel personalens utbildningsnivå, gruppernas storlek, samverkan mellan fritidshemmet och övrig skola samt lokalernas utformning. Huvudmannen behöver ta ställning till såväl undervisningens som omsorgens förutsättningar. Det innebär att de som arbetar på fritidshemmet är tillräckligt många för att både kunna stödja alla elevers utveckling och lärande samtidigt som arbetsmiljön är trygg och säker.

Lön och professionell utveckling

Löner är ett viktigt styrmedel både för att rekrytera och behålla kompetenta medarbetare på fritidshemmet och som del i den lokala lönebildningen. Samtidigt är det viktigt att se till andra faktorer som bidrar till attraktiviteten i yrket och på den enskilda arbetsplatsen, som kollegial samverkan, god arbetsmiljö och goda utvecklingsmöjligheter

All personal på fritidshemmen bör ha möjlighet till såväl **formell kompetensutveckling** som annan utveckling i yrket. Det är en fördel om kompetensutveckling genomförs med nära koppling till den vardagliga verksamheten.

Det finns huvudsakligen tre personalgrupper i fritidshemmen: pedagogiskt högskoleutbildade, barnskötare och personer utan relevant utbildning. Alla dessa grupper bör ges möjlighet till formell kompetensutveckling. Lärare med inriktning mot fritidshem kan ges möjlighet att läsa in en magisterexamen eller gå en forskarutbildning parallellt med arbetet i fritidshem. Intresserade barnskötare kan ges möjlighet att vidareutbilda sig till lärare med inriktning mot fritidshem, de som inte har någon utbildning för arbete med barn kan ges möjlighet till barnskötarutbildning.

Utöver detta sker **utveckling i yrket** på andra sätt, genom kontinuerliga pedagogiska diskussioner och genom att kritiskt granska den egna verksamheten. Ett gott stöd i ett sådant arbete är samverkan med lärosäten och forskare, till exempel genom aktionsforskning eller forskningscirkel.

Skolhuvudmannen och rektorerna bör ge förutsättningar för och även understödja **utveckling genom samverkan** mellan skolor vilket främjar kvalitetsutvecklingen. Huvudmannen kan även främja samverkan med andra kommuner och fristående verksamheter, såväl för personalen på fritidshemmen, rektorerna som på förvaltnings- och politiskt nivå.

Att inrätta olika former av **utvecklingstjänster** i fritidshem, till exempel förstelärare, kan vara ett sätt för skolhuvudmannen att bidra till att förbättra kvaliteten i fritidshemmet. Utvecklingstjänster ökar även attraktiviteten att arbeta i fritidshem och kan vara ett nav i kommunens utvecklingsarbete.

Tid för planering/reflektion/utvärdering

Det är rektorns ansvar att se till att det finns tid för både det kortsiktiga vardagsarbetet och det mer långsiktiga utvecklingsarbetet. En förutsättning för ett systematiskt kvalitetsarbete och utveckling är att personalen har tid att planera, reflektera och utvärdera utbildningen i fritidshemmet. Här behövs tid för den enskildes utveckling, den samlade personalen på fritidshemmet samt tid för samarbete med lärare och övrig personal i förskoleklassen och skolan.

Elevgruppen

Elevgruppens storlek i fritidshemmen uppmärksammas ofta, men det går inte att fastställa en optimal storlek. Gruppstorleken måste relateras till gruppens sammansättning, till exempel åldersspridningen, andelen nyanlända elever samt elever i behov av extra anpassningar och särskilt stöd. Vilken elevgruppsstorlek som är gynnsam påverkas också av till exempel personaltätheten, personalens utbildningsnivå, lokalernas storlek och utformning samt utemiljön. Även upptagningsområdets socio-ekonomiska karaktär påverkar grupperna och personalens fördelning.

Övriga strukturella faktorer

Ändamålsenliga lokaler

Fritidshemmet ska ta tillgång till lokaler som är anpassade för verksamheten. Ett gott samarbete mellan övrig skola och fritidshemmet gör att lokalerna på ett välfungerande sätt kan användas under hela dagen. Rektorn bör synliggöra båda verksamheternas olika behov för att hitta gemensamma lösningar.

God utemiljö

En god utemiljö är betydelsefull, bland annat för att stimulera eleverna till rörelse och motverka stillasittande. Idrott och andra fysiska aktiviteter bidrar positivt till elevernas måluppfyllelse. Om fritidshemmets närmiljö är bristfällig ställer det högre krav på att eleverna regelbundet får möjlighet att vistas i andra utemiljöer, något som påverkar personalplaneringen.

Material, måltider och aktiviteter

Kostnaderna för material och aktiviteter varierar beroende på vilket innehåll fritidshemmet erbjuder eleverna. Många kostnader som ofta fördelas på enhetsnivå handlar om utflykter, näringsriktiga mellanmål, mjukvara till datorer. Utifrån skolans kompensatoriska uppdrag kan det vara särskilt betydelsefullt att elever som sällan deltar i kulturella aktiviteter, går och badar eller besöker museer får möjlighet till det genom fritidshemmet.

Frågor till huvudmannen

Politiker

- Vilka faktorer ska styra budgetfördelningen, till fritidshemmen totalt såväl som till olika skolenheter för att säkerställa en likvärdig utbildning på fritidshemmen?
- Hur ser ni till att kompetensförsörjningsplanen är ett led i budgetarbetet?

Förvaltning

- Hur säkerställer ni att det finns relevant underlag vad gäller elevernas bakgrund och behov, föräldrarnas behov av omsorg samt personalens kompetens och förutsättningar?
- Hur vet ni att rektorernas prioriteringar på det enskilda fritidshemmet är ett led i det systematiska kvalitetsarbetet?

4. Resultat kvalitet

Fritidshemmens resultat beror på kvaliteten i innehållet, på processerna och strukturella faktorer. Fritidshemmet ska tillsammans med förskoleklassen och skolan bidra till att varje elev utvecklas i enlighet med de övergripande nationella målen i läroplanen. Fritidshem med hög kvalitet bidrar till hög måluppfyllelse under de tidiga skolåren och till att elever i behov av särskilt stöd och stimulans får den utbildning de har rätt till.

Det finns ett ömsesidigt samband mellan skolresultat och psykisk hälsa. Att elever klarar skolans kunskapskrav är gynnsamt för deras psykiska hälsa, samtidigt är det högre risk att elever som mår psykisk dåligt klarar sig sämre i skolan. Med kunskap om hur undervisningen i fritidshemmen kan stärka elevens lärande och utveckling finns all anledning att satsa på fritidshemmen som ett sätt att bidra till högre måluppfyllelse.

Hur målen uppnås för eleven totalt samt hur utbildningen i fritidshemmen har bidragit till de övergripande målen ska vara en del av det systematiska kvalitetsarbetet. På så sätt synliggörs elevernas lärande och utveckling under hela dagen. För att en sådan bedömning ska vara möjlig behöver fritidshemmets personal tillsammans reflektera över resultaten. Det behöver även göras en samlad bedömning av hur fritidshemmets har kompletterat förskoleklassen och skolan och därmed bidragit till ökad måluppfyllelse. Även likvärdigheten mellan huvudmannens olika fritidshem behöver säkerställas.

Frågor till huvudmannen

Politiker

- Hur ställer ni upp mål för utbildningen på fritidshemmen?
- Hur utvärderar ni resultatet i förhållande till dessa mål?
- Hur vet ni att kvaliteten på fritidshemmen i kommunen är likvärdig?

Förvaltning

- Hur mäter ni fritidshemmens resultat och kvalitet?
- Hur utvärderar ni resultaten i förhållande till målen?
- Hur vet ni att kvaliteten på fritidshemmen i kommunen är likvärdig?
- Hur säkerställer ni en god dialog mellan alla aktörer i det systematiska kvalitetsarbetet?

Utvecklingsbehov

Förutom de frågor som huvudmännen ansvarar för behöver även andra aktörer agera för att stärka fritidshemmens kvalitet.

- Fritidshemmen behöver uppmärksammas mer i skoldebatten och i politiken.
- Det behövs mer forskning om fritidshem, vilket bland annat kan ske inom ramen för den skolforskningsstrategi som SKL har tagit fram tillsammans med andra branschaktörer.
- Utbildningsnivån behöver höjas, både vad gäller lärarutbildning med inriktning mot fritidshem och annan relevant utbildning.
- Både utbildning och forskning behöver ske i en nära samverkan med fritidshemmens verksamhet.
- Det behövs nätverk, både inom kommuner och mellan kommuner för att utbyta erfarenheter och utveckla verksamheten.
- Skolverkets statistik om fritidshem bör förbättras. Det gäller framför allt statistik om elevgruppers storlek och utbildningsnivå hos personalen.